

VEIKSLAS

Veikslo kategorija žymi tai, kaip suvokiama vidinė įvykio struktūra, kaip įvykis išsidėsto laike nepriklausomai nuo to, kaip šis įvykis lokalizuojamas laike tam tikrų atskaitos taškų atžvilgiu, nes šią lokalizaciją perteikia laiko kategorija.

Skiriami leksinis ir gramatinis veikslas. Leksinis veikslas yra inherentinė leksinės šaknies arba leksinio kamieno savybė. Kamienas *šauk-* (*šaukia*) žymi laike neribotą garso leidimo veiklą, o *šuk-* (*sušuko*) žymi tam tikrą trumpą šios veiklos trukmę, atkarpą; kamienas *kab(o)-* (*kaboti*) reiškia būseną, o *kib-* (*pakibti*) – šios būsenos pradžią; kamienas *tryp-* (*trypė*) reiškia pasikartojantį judesį, o *tryptelė-* (*tryptelėjo*) vieną tokio judesio atvejį, ir pan. Kaip matyti, į veiksmažodžio kamieno reikšmę kartais įeina laiko riba – kartais pradinė (*pakibo*), kartais ir pradinė ir galinė (*sušuko*, *tryptelėjo*), kitais atvejais apie laiko ribas nėra informacijos (*šaukti*, *kaboti*). Kartais veiksmažodinis kamienas gali turėti ir kelis leksinio veikslo tipus, pvz., *suprasti* (būsena arba būsenos pradžia).

Gramatinis veikslas yra nuo leksinio veikslo bent iš dalies nepriklausomas gramatiškai žymimas laike ribotų (perfektyvinis veikslas) ir neribotų (imperfektyvinis) situacijų, įvykių ir pan. skyrimas. Pasakojamuosiuose kontekstuose perfektyvinis veikslas gal žymėti einančius vienas po kito įvykius, o imperfektyvinis – įvykių foną sudarančią būseną, savybę ir pan. Kai kuriose kalbose gramatinis veikslas yra aiškiai atskirtas nuo leksinio, ir jo raiška yra kaitybinė. Daugelyje gramatinį veikslą turinčių kalbų priešinamos laiko formos su skirtingomis veikslo reikšmėmis, pvz., imperfektyvinis būstasis laikas (imperfektas) gali būti skiriamas nuo perfektyvinio būtojo laiko (aoristo). Pavyzdys galėtų būti lotynų *scribēbat* „rašė“ ir *scripsit* „parašė“. Imperfektyvinis veikslas tokiais atvejais žymi, kad atskaitos laikas (momentas, iš kurio perspektyvos stebimi įvykiai) įeina į vykstančio proceso, besitęsiančios būsenos užimamą laiko atkarpą (žvilgsnis iš vidaus), o perfektyvinis veikslas visą įvykį arba situaciją žymi kaip vieną laike ribotą visumą (žvilgsnis iš išorės).

Lietuvių kalbos veikslo sistema yra hibridinė. Nors kaitybinės veikslo raiškos priemonės yra skurdžios (vienintelė kaitybinė priemonė, kurią iš dalies galima sieti su veikslu tai – būtojo dažninio laiko afiksas *-dav-*), tačiau turtingas darybinių priemonių rinkinys leidžia lietuvių kalbai priartėti prie gramatinio veikslo žymėjimo sistemos. Galima teigti, kad lietuvių kalbos veiksmažodžio veikslas tai sugramatintas leksinis veikslas. Pagrindinė priemonė tai priešdėliai, kurie dažnai keičia ir leksinę reikšmę, veikslą (pvz., *eiti* : *išeiti*, *kąsti* : *atkąsti*) bet kartais keičia tik veikslą (pvz. *rašyti* : *parašyti*, *megzti* : *numezgti*). Pastaruoju atveju atsiranda „veikslo pora“, kaip šiuose pavyzdžiuose:

Elena sėdi prie krosnies sienelės ir mezga... Ką gi ji ten mezga, galvoja ligonis, ar tik ne kojine, gal pirštine?

Leonardas Gutasas, 2000, DLKT

Močiutė numezgė kepurėlę ir palaidinę iš baltutėlaičių avinėlio vilnų.

Gasparas Aleksa, 2001, DLKT

Aukščiau pateiktame pavyzdyje (*sėdi ir mezga*) imperfektyvinis esamasis laikas turi progresyvinę reikšmę: atskaitos laikas, kuris čia sutampa su kalbėjimo laiku, yra įtrauktas į vykstančio proceso užimamą laiko atkarpą (inkliuzijos santykis). Bet imperfektyvinių formų vartojimas nesiriboja progresyvinės reikšmės situacijomis. Imperfektyvinis būtasis laikas gali būti vartojamas, pavyzdžiui, retrospektyviai, kai pasibaigus procesui apibūdinama jo trukmė. Imperfektyvinis veiksmažodis *kepti* pats savaime nenurodo į proceso pradžią ir pabaigą, o ribotos trukmės reikšmę įvedarieveiksmis:

Žuvį užsiuvo ir ilgai kepė orkaitėje, vis patepdamas ją sviestu.

Jolita Skablauskaitė, 2000, DLKT

Trukmėsrieveiksmiai, beje, suderinami ir su perfektyviniu veikslu, bet perfektyvinių veiksmažodžių priešdėlių įvedama laiko kvantifikacija paprastai nurodo į pakankamai trumpą trukmę:

Perskaitęs vėl popierių sulankstė, įsidėjo į kotelio kišenę, kelias minutes tylėdamas pasėdėjo.

Valentinas Zaikauskas, 2000, DLKT

Lietuvių kalbos imperfektyviniam veikslui būdinga, kad jis gali žymėti arba neribotą būsenos arba proceso trukmę (ribas gali uždėti laiko aplinkybė tokia kaip *ilgai, visą savaitę* ir pan.), arba atskaitos laiko inkliuziją (progresyvinis vartojimas), kaip šiame pavyzdyje:

[...] atėjo du, abu su juodais "katiliukais", užėjo į Brazilčių virtuvę — ponė Silvestra tuo metu kaip tik kepė kiaušieninę tėvus į atlaidus išleidusiems Braziltukams, — palaukė, kol iškeps, suvalgė ir, gražiai paėmę ponį Silvestrą už parankių, išsivedė.

Alfonsas Bieliauskas, 1997, DLKT

Pagrindinė sritis, kurioje pasireiškia imperfektyvinių formų progresyvinis vartojimo tipas, tai esamasis laikas, kai atskaitos laikas sutampa su kalbėjimo laiku. Perfektyvinių formų vartojimas čia duoda gramatiškai nepriimtinių rezultatų:

**Elena dabar numezga kojine.*

**Elena dabar paskaito žurnalą.*

Panašiai tik imperfektyvinės formos vartojamos tuomet, kai esamasis laikas yra performatyvinis. Vartojant pirmojo asmens performatyvinio veiksmažodžio esamojo laiko formą tuo pačiu atliekamas veiksmažodžio įvardintas perlukutyvinis šnekos aktas. Šis tipas nėra progresyvinis, nes šnekos akto laikas ir kalbėjimo laikas sutampa; todėl reikia manyti, kad toliau plisdamas progresyvinis imperfektyvinis veikslas apėmė ir performatyvinį vartojimą:

Emilyte, ma chérie, iš visos širdies sveikinu tave su gimtadieniu.

Emilija Liegutė, 2004, DLKT

**Emilyte, pasveikinu tave su gimtadieniu.*

Tad, broliai lietuviai, kviečiu jus abu į „Bristolį“ ir moku aš!

Jonas Sadaunykas-Sadūnas, 2002, DLKT

**Pakviečiu jus abu į „Bristolį“*

Iš neprogresyvinių esamojo laiko vartojimo tipų, kurie gali būti perfektyvinio veiksmo, minėtini, pavyzdžiui:

- istorinis esamasis laikas (*praesens historicum*) — gyvam pasakojimui vartojama forma:

Grįžtu į stotį, pasiimu lagaminus, užrakinu dėžėse ir įsitačiau ant suolo.

Kęstutis Navakas, 2008, DLKT

- didaskalijų esamasis laikas (*praesens scaenicum*) — dramos kūrinys pateikiamiems autoriaus nurodymams vartojama forma:

MARIJA. Sėskim, Juozapai. Nurimk. (Paima jo ranką.)

Vanda Juknaitė, 2000, DLKT

- habitualinis esamasis laikas — kai įprastinių įvykių grandinė apima ir dabartį, bet kiekvienas iš šių įvykių gali būti apibūdintas kaip užbaigta visuma:

Sykiais paimu teptuką ir, supratęs, kad dar ne laikas, padėdu atgal.

Donaldas Kajokas, 2007, DLKT

Kad leksinio veiksmo pagrindų galėtų susidaryti sugramatinta veiksmo sistema, turi būti patenkinamos kelios sąlygos. Pirmą — galimybė grynoms veiksmo priešpriešoms susidaryti skirtingose leksinio veiksmo klasėse. Pagal leksinę klasę galima atskirti du pagrindinius perfektyvizacijos tipus. Telinių (natūralią pabaigą turinčius procesus žyminčių) veiksmožodžių atveju perfektyvinio veiksmožodžio priešdėlis žymi pabaigos pasiekimą (*megzti kojine* : *numegzti kojine*); atelinių (natūralios pabaigos neturinčių būsenas ir veiklas žyminčių) veiksmožodžių atveju perfektyvinio veiksmožodžio priešdėlis žymi arbitraliai išskirtą būsenos arba veiklos atkarpą (*sėdėti ant suoliuko* : *pasėdėti ant suoliuko*).

Antra sugramatintos veiksmo priešpriešos funkcionavimo sąlyga yra formalių raiškos priemonių buvimas. Dalis perfektyvinių veiksmožodžių priešdėlių keičia tik veikslą, bet leksinės reikšmės nekeičia. Taip atsiranda tokios veiksmo poros, kaip *megzti* : *numegzti*, *imti* : *paimti*, *sveikinti* : *pasveikinti* ir pan. Situacija yra sudėtingesnė ten, kur priešdėlis keičia ir leksinę reikšmę. Tai atsitinka, visų pirma, ten, kur priešdėlis išlaiko erdvinę (krypties) reikšmę, pvz., *ateiti*, *pribėgti*, *išimti*, *nurengti* ir pan. Tokiais atvejais numanoma priešdėlinės formos interpretacija bus perfektyvinė, ypač būtojo laiko formų atveju; imperfektyvinės formos reikalaujančiuose kontekstuose tuomet perfektyvinės interpretacijos dažnai vengiama prie veiksmožodžio pridedant priesagą *-inėti*:

Kai jau išeidinėjau, vienas taip garsiai ir ilgai šaukė man „lialia“, kad girdėjau net pirmame aukšte, bet man jau laikas buvo pasibaigęs, tai išėjau.

Akvilė Zavišaitė, 1997, DLKT

Preskriptyvinėje gramatikoje šis vartojimo tipas smerkiamas, pabrėžiant, kad veiksmožodžiai su afiksu *-inėti* gali būti tik iteratyviniai (daugkartiniai), tačiau faktiškai veiksmožodžio *išeiti* atveju šios formos vartojimas labiausiai motyvuotas būtent progresyviuose kontekstuose.

Esamojo laiko atveju, kai reikšmė yra progresyvinė (kalbama apie besirutuliojantį įvykį), pastebimas koercijos procesas, t. y. vartojimas progresyviniame kontekste įveikia numanomą perfektyvinę interpretaciją:

Štai jau ateina Aleliumas dūdą pasibrukęs, matyt, Skalno muziką išgirdęs.

Kazys Saja, 2007, DLKT

Daugeliu atvejų priešdėlis radikaliai pakeičia vientisinio veiksmožodžio reikšmę, plg. *laikyti* : *palaikyti* („suteikti palaikymą“), *daryti* : *sudaryti* ir pan. Tokiais atvejais veiksmožodis yra dviveikslis. Beje, dviveiksliai yra ir kai kurie nepriešdėliniai veiksmožodžiai: *duoti*, *gauti*, *grįžti* ir pan. Nors dviveikšlių veiksmožodžių skaičius yra gana didelis, veiksmo leksinė bazė yra pakankamai didelė, kad būtų galima kalbėti apie veikslą kaip gramatinę kategoriją. Nors jos pagrindą sudaro leksinis veikslas, keli dalykai rodo, kad gramatiškumo slenkstis yra peržengtas. Tai visų pirma paplitusi tik veiksmo priešpriešos sudarymui tarnaujanti prefiksacija (*mėginti* : *pamėginti*, *organizuoti* : *suorganizuoti*, *mažinti* : *sumažinti*); ir negalimybė taip sudarytus perfektyvinius veiksmožodžius vartoti progresyvine reikšme (**kaip tik dabar suorganizuojame koncertą*).

Veiksmo kategorijai gimininga yra ir nusistovėjusioje terminijoje su laiko kategorija siejamas būtasis dažninis laikas:

Ką jis pasakydavo ar darydavo, visada buvo teisinga.

Rima Sadauskienė, 2001, DLKT

Būtajį dažninį laiką galima būtų tiksliau vadinti habitualiniu, nes jis gali žymėti ne bet kokią pasikartojimą. Habitualinė forma žymi su įvairiu reguliarumo laipsniu pasikartojančias situacijas, o šiose situacijose pasikartojantys įvykiai gali turėti savo imperfektyvinę arba perfektyvinę charakteristiką. Pasikartojimas toje pačioje situacijoje gali būti žymimas daugkartiniu veiksmožodžiu su afiksu *-inėti*:

Iškrovėme kuklią mano mantą. Jurgis padavinėjo per bortą, aš nešiau tolyn ir dėjau.

Šarūnas Šimulynas, 2001, DLKT

Tad būtasis dažninis laikas nėra įtrauktas į veiksmo priešpriešų sistemą ir tikslingiau jį, kaip ir tradiciškai priimta, priskirti laiko domenui.